आचार्यशान्तरक्षितस्य परिचयः - व्यक्तित्वं कृतित्वं च

जन्मकालः स्थानञ्च

आचार्यशान्तरक्षितः भारतदेशस्य महानदार्शनिकः आसीत्। यद्यपि दुर्भाग्यवशात् तस्य जीवनविषये कोऽपि व्यक्तिगतलेखः नास्ति, तथापि तस्य जीवनविषये तिब्बती-स्रोतेन ज्ञायते। तिब्बतदेशे तस्य नाम त्रयम् मिलति- शान्तरक्षितः शान्तिरक्षितः एवञ्च आचार्य बोधिसत्त्वः। सर्वप्रथमं रायबहादुरशरदचन्द्रदासद्वारा 'इण्डियन पण्डित इन तिब्बत' इति स्वलेखे आचार्यशान्तरक्षितस्य जीवनवृत्तविषये वर्णनं कृतम्। यस्य लेखस्य प्रकाशनकार्यं 'बुद्धिस्ट टेक्स्ट सोसाइटी' इति संस्थामाध्यमेन अभवत्। डॉ. विद्याभूषणमहोदयानुसारम् आचार्यशान्तरक्षितस्य जन्म 'जहोर' नामकस्थाने धनाद्यपरिवारेऽभवत्। एल् ए वड्डेलमहोदयेन 'लामिज्म' इति ग्रन्थे जाहोरस्य नाम 'लाहोर' उक्तं किन्तु इदं विवरणं सम्यग् नास्ति, यतोहि जहोरनामकस्थानं बङ्गालक्षेत्रे स्यात्। जहोरनामकस्थानं विक्रमपुरस्य अन्तर्गतमासीत्। तत् स्थानं तस्मिन् समये बङ्गालप्रदेशे बौद्धानां प्रमुखस्थानम् आसीत्। तत्रैव महानबौद्धसमाजसुधारकः दीपांकरश्रीज्ञानः अपि अभूत्। विक्रमपुरतहसीलस्य अन्तर्गतः एक लघुग्रामः 'साभार' उच्चारणे तिब्बतिभाषायां 'जहोर' इव साम्यता अस्ति अतः प्रतीयते यत् अत्रैव शान्तरक्षितस्य जन्म अभूत्।[1]

केचित् विद्वांसः मन्यन्ते यत् आचार्यशान्तरक्षितस्य जन्म 680 शताब्द्यां वर्तमाने बिहारराज्ये भागलपुरजनपदस्य पूर्वीभागे स्थितः 'सहीर' नामकग्रामे एकः ब्राह्मणपरिवारेऽभवत्। अस्य नाम बाल्यकाले 'भगल' आसीत्। ब्राह्मणपरिवारे जन्मग्रहणात् प्रारम्भिकशिक्षा ब्राह्मणग्रन्थानां ज्ञानेन सम्बद्धासीत्। ब्राह्मणग्रन्थानामध्ययनपश्चात् नालन्दा गतवान् शान्तरक्षिताचार्यः। नालन्दायां इत्सिंगमहोदयेन सह बौद्धग्रन्थानाम् अध्ययनं कृतम्। पश्चात् बौद्धाचार्यज्ञानगर्भद्वारा प्रव्रज्या स्वीकृत्य बौद्धः अभूत्, तदैव अस्य नामकरणं 'शान्तरक्षितः' इति कृतम्। अस्य पाण्डित्यपरिचयः 'तत्त्वसंग्रहे' एवञ्च 'माध्यमिकालङ्कारकारिकायाम्' सम्यग् रूपेण मिलति। आचार्यशान्तरक्षितः नालन्दायाः मौलिकप्रतिभासम्पन्नाचार्य एवञ्च बौद्धन्यायपरम्परायाः महानदार्शनिकोऽपि आसीत्।[2]

तत्त्वसङ्ग्रहे अनेकाचार्याणां मतानामुल्लेखः प्राप्नोति। अस्याधारे आचार्यशान्तरक्षितस्य समयः 705 ई. तः 762 ई. पर्यन्तं (अष्टम् शताब्दी) मन्यते।

आचार्यशान्तरक्षितस्य व्यक्तित्त्वम्

बौद्धदर्शनस्य योगाचारमतावलम्बी-शान्तरक्षिताचार्यः आधुनिकानां दर्शनानुशीलनपराणां तमसाच्छन्नां गवेषणापद्धतिं दीपयन् महान्तमुपकारमकरोत्। बहुनां तत्कालप्रसिद्धानामपि अधुनालुप्तपरिचयानां दार्शनिकानां मतानि पूर्वपक्षतया स्वपक्षोद्बलकतया वा संगृह्य तत्त्वसंग्रहाभिधं ग्रन्थरत्नं पुरस्तादस्माकमयं प्रस्तौति। एतस्य चाभावे केषाञ्चनात्र चर्चितदार्शनिकाणां परिचयस्य

---

[1] भूमिका, तत्त्वसंग्रह, बड़ौदा प्रकाशन

[2] विश्व के महान बौद्धदार्शनिक- डॉ. राजेन्द्र प्रसाद शाक्य

मतवादस्य च का कथा नामज्ञानमपि दुर्लभमासीत्। तादृशेष्वेव सन्ति संस्मरणीयाः आत्मवादस्य साधनपराः न्यायाचार्याः शङ्कराविद्धकणभाविविक्ताभिधानाः। ऐतिहासिकदृष्ट्या शास्त्रीयविचारदृष्ट्या चैतेषां कोऽपि परिचयो नोपलभ्यते।

तत्त्वसंग्रहस्य पञ्जिकायाः लेखकः आचार्यकमलशीलः अभिसमयालङ्कारस्य च टीकायाः लेखकः आचार्यहरिभद्रः अस्य प्रमुखः शिष्यः स्तः।

आचार्यशान्तरक्षितः अष्टम् शताब्देः एकः सुविख्यातः बौद्ध-दार्शनिकः आसीत्। अवैदिकचिन्तनधारया सह सम्बद्धत्त्वेन अद्य सामान्यभारतीयविद्वांसः अस्य विषये अविज्ञः, परन्तु अष्टम शताब्द्याम् आचार्यस्य ख्यातिः बौद्ध-दार्शनिकरूपे देश-देशान्तरेऽऽसीत्।

शान्तरक्षितस्य मनांसि एवञ्च हृदये बौद्धधर्मं प्रति समर्पण एवं त्यागस्य प्रबलभावनाऽऽसीत्। अस्य ज्ञानम् एवञ्च पाण्डित्यस्य प्रभावेन तिब्बतदेशस्य सम्राटः स्नोङ्-गचन्-गस्त्रम्-पो[1] द्वारा बौद्धधर्मस्य प्रचार-प्रसाराय आचार्यशान्तरक्षितं नालन्दातः आमन्त्रितवान् एवञ्च आचार्यशान्तरक्षितः बौद्धधर्मस्य प्रचार-प्रसाराय नालन्दा तः नेपालदेशे, नेपालदेशतः तिब्बतदेशे गतवान्। शान्तरक्षितेन नपालदेशेऽपि बौद्धधर्मोपदेशस्य कार्यं कृतम्।[2] तिब्बतदेशस्य राजपुरुषेण ज्ञानेन्द्रेण सह शान्तरक्षिताचार्यः सर्वप्रथम तत्र गतवान्। तत्र आचार्यस्य अत्यधिकस्वागतसत्कारम् अभूत्। तत्रैव शान्तरक्षिताचार्यः बोधिसत्त्वः- शान्तरक्षितस्य च नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत्। अस्य उपदेशस्य प्रभावेन सहस्राधिकैः जनैः बौद्धधर्मं स्वीकृतम्। तस्मिन् समये एव तिब्बतदेशे महाव्याधिः प्रसारिता अतः राजपरामर्शेण शान्तरक्षितः तिब्बतदेशतः नेपालदेशं प्रति आगच्छति स्म। द्वितीयं बारं महाव्याधिः समाप्तिः पश्चात् तिब्बतदेशस्य राजा खि-स्रोङ्-ल्दे-ब्चनस्य आमन्त्रणे आचार्यशान्तरक्षितः पुनः तिब्बतदेशे गतवान्। राज्ञ इच्छासीत् यत् तिब्बतदेशस्य जनान् बौद्धधर्मः स्वीकारयित्वा भिक्षुसङ्घस्य स्थापना कृत्वा बौद्धधर्मस्य प्रचार-प्रसारं भवेत् एकञ्च तत्र बौद्धविहार अपि स्थापयेत्। अतः शान्तरक्षितेन राज्ञ इच्छानुसारं तत्र भिक्षुसङ्घस्य स्थापना कृता एवञ्च 'साम्ये' नामक विशालविहारस्य निर्माणकार्यमपि कृतम्। तिब्बतदेशस्य अयं प्रथविहारोऽऽसीत्, यः पश्चात्काले बौद्धधर्मस्य प्रचार-प्रसारे विशेषसहायकः अभूत्।[3]

शान्तरक्षितः नालन्दामहाविद्या-विहारस्य आचार्यपदमपि अलङ्कृतवान्। जीवनस्य अन्तकाले एव सः तस्यैव राज्ञः आमन्त्रणे तिब्बतदेशे गतवान् एवं च तत्रैव तस्य देहावसानमभवत्। अष्टम् ख्रीष्टाब्दः प्रायः अस्य कालः मन्यते। आचार्यशान्तरक्षितेन मध्यमकालङ्कारकारिका एवञ्च 'स्ववृत्तिः' माध्यमेन योगाचार-स्वातन्त्रिक-माध्यमिकशाखायाः प्रवर्तनं कृतम्। आचार्यशान्तरक्षितः व्यवहारे साधकः प्रसिद्धतान्त्रिकश्चापि आसीत्।

---

[1] बौद्धदर्शनमीमांसा पृ.सं. 346

[2] विश्व के महान बौद्धदार्शनिक, पृ.सं. ....

[3] बौद्धदर्शनमीमांसा पृ.सं. 346

आचार्यशान्तरक्षितस्य कृतित्वम्

आचार्यशान्तरक्षितेन न केवलम् उपदेशैः बौद्धधर्मस्य प्रचार-प्रसारकार्यं कृतम् अपितु अनेकबौद्धदार्शनिकग्रन्थानां रचना अपि कृताः। तस्य एकमात्र-ग्रन्थः 'तत्त्वसंग्रहः' संस्कृतभाषायाम् उपलब्धः। तेन 'मध्यमकालङ्कारकारिका' नामकः माध्यमिकग्रन्थः तस्योपरि च स्ववृत्तेः अपि रचना कृता। एतस्मिन् एव तेन स्व-विशिष्टः माध्यमिक-दृष्टिकोणं स्पष्टम् अकरोत्। यद्यपि ते ग्रन्थाः संस्कृतभाषायाम् उपलब्धाः न सन्ति। तिब्बती-तंजूरे आचार्यशान्तरक्षितस्य निम्नग्रन्थानाम् उल्लेखः प्राप्यते। आचार्यशान्तरक्षितः तिब्बतदेशे बोधिसत्त्वः बहुश्रुतः शान्तिरक्षितश्च इति नाम्ना व्यवह्रियते।

(1) आचार्यशान्तरक्षितस्य नाम्ना ये ग्रन्थाः सन्ति तेषां नामानि इमानि-

(1) तत्त्वसङ्ग्रहः (2)मध्यमकालङ्कार-कारिका (3)मध्यमकालङ्कार-कारिका-स्ववृत्तिः

(4) वादन्याय-विपञ्चितार्थ। (5) हेतुचक्रडमरु

तत्त्वसङ्ग्रहे नामके ग्रन्थे ग्रन्थकारेण स्वदृष्ट्या ब्राह्मणानां तथा बौद्धानामन्य सम्प्रदायानां मतानां विस्तरेण खण्डनं कृतम्। अस्य शिष्यकमलशीलेन अस्य तत्त्वसङ्ग्रह ग्रन्थस्योपरि टीका लिखितम्, येन अध्ययनेन इदं ज्ञायते यत् ग्रन्थकारेण शान्तरक्षितेन वसुमित्र-धर्मत्रात-घोषक-संघभद्र-वसुबन्धु-दिङ्नाग-धर्मकीर्त्यादिः प्रौढबौद्धाचार्याणां मते आक्षेपं कृतम्। ब्राह्मणदर्शनेषु साख्य-न्याय-मीमांसायाश्च पर्याप्तखण्डनं कृतम्। ग्रन्थोऽयं शान्तरक्षितस्य व्यापकपाण्डित्यस्य अलौकिकप्रतिभायाश्च पर्याप्तपरिचायकोऽस्ति।

तत्त्वसंग्रहग्रन्थे परीक्षा इति नाम्ना षड्विंशति (26) परिच्छेदाः सन्ति, यथा- प्रकृति-परीक्षा- ईश्वरपरीक्षा- उभयपरीक्षा- स्वभाविकजगद्वादपरीक्षा- शब्दब्रह्मपरीक्षा- पुरुषपरीक्षा- आत्मपरीक्षा- स्थिरभावपरीक्षा- कर्मफलसम्बन्धपरीक्षा- द्रव्यपदार्थपरीक्षा- गुणपदार्थपरीक्षा- कर्मपदार्थपरीक्षा- सामान्यपदार्थपरीक्षा- विशेषपदार्थपरीक्षा- समवायपदार्थपरीक्षा- शब्दार्थपरीक्षा- प्रत्यक्षलक्षणपरीक्षा- अनुमानपरीक्षा- प्रमाणान्तरभावपरीक्षा- स्याद्वादपरीक्षा-त्रैकाल्य- परीक्षा- लोकायतपरीक्षा- बहिरर्थपरीक्षा- श्रुतिपरीक्षा- स्वतःप्रामाण्यपरीक्षा- अतीन्द्रियार्थदर्शिपरीक्षा च। अस्मिन् महत्त्वपूर्णग्रन्थे अनेकभारतीयदार्शनिकानां मतानि प्रत्यक्षपरोक्षरूपेण विद्यन्ते। इदानीं तेषां मतानाम् अनेकेषाम् आचार्याणां नामापि न ज्ञातुं शक्यन्ते।

(2) आचार्यबहुश्रुतस्य एवञ्च शान्तिरक्षितस्य ये ग्रन्थाः सन्ति तेषां नामानि इमानि -

(1) वज्रधर-सङ्गीत-भगवत-स्तोत्रटीका। (2) अष्टतथागत-स्तोत्रम्।

(3) हेवज्रोद्भव-कुरुकुल्लायाः पञ्चमहोपदेशः। (4) तत्त्वसिद्धिः

(3) बोधिसत्त्वस्य नाम्ना ये ग्रन्थाः सन्ति, तेषां नामानि इमानि-

(1) वज्रविदारणीनामधारणीटीका। (2) सर्वतथागत-पूर्वप्रणिधान-विशेषविस्तारसूत्रान्तोपदेशः।

(3) सप्ततथागत-पूर्वप्रणिधान-विशेषविस्तार-कल्पवचनविधिः।

(4) सप्ततथागत-प्रणिधानविशेष-विस्तार-नामसूत्रान्तवचनम्।